

Svenska stormaktsbönder och deras fiender

Johan Holm

Att den svenska militärstatens skattebetalande bondeklass upplevde sig som plågad och led under första hälften av 1600-talet är otvistigt. Men vem var det egentligen som plågade dem? Här finns flera tolkningar. Kungamakten och militärstaten är en trolig kandidat. Skattebönderna bar de tunga krigskostnaderna och det var bonddrängar och yngre bondsöner som skrevs ut som soldater när den svenska militärstaten byggdes upp. Vinsterna från kriget tillkom aldrig bondesamhället som betalade krigens räkningar. Den svenska adeln är en annan kandidat. Ståndsstriden som tog sin början efter Gustav II Adolfs död bekräftar att det rådde en fientlighet mellan bondestånd och adel i riksdagen. Också prästerskapet levde av böndernas arbete, även om det i den Lutherska världen inte tog ut samma skatter som i den katolska. Vi kan mot bakgrund av detta föreställa oss att såväl kungamakt som adel och prästerskap hade ett gemensamt intresse av en lydig och lättutnyttjad allmoge.

Olika skolor inom den svenska forskningen har diskuterat frågan om allmogens konflikter med andra grupper på olika sätt och tolkningarna varierar. Förenklat kan sägas att i den äldre nationalromantiska forskningen hade stormaktsbygget ett egenvärde. Fokus låg också på kriget och härförarna, vad allmogen tänkte och tyckte intresserade sig forskningen kring sekelskiftet ganska lite för. Konfliktlinjerna ansågs gå mellan olika folk. Erövringskrigen, som påfallande ofta utkämpades i form av preventiva försvarskrig, var nödvändiga. Därmed blev också de offer som gjordes av de svenska undersåtarna nödvändiga och böndernas fiender var framför allt grannländernas soldater. Men sekelskiftets och det tidiga 1900-talets forskare nämner också konfliktlinjen mellan adeln och den svenska allmogen. Ståndsstriden uppmärksammades tidigt.¹

För Sven A. Nilsson, den så kallade "Uppsalaskolans" upphovsman, stod den sociala utvecklingen i centrum. Konfliktlinjerna ansågs gå mellan olika samhällsklasser och Nilsson har visat hur mycket allmogen förlorade på

krigen. Nilsson lägger mycket av skulden för allmogens lidande på kungamakten och staten. Hans forskning har legat till grund för en generation historiematerialistiskt influerade forskare, av vilka Jan Lindegren är den främste. För historiematerialisterna ligger fokus på att skriva in den svenska stormaktshistorien i kampen mellan de producerande, förtryckta klasserna och de ickeproducerande parasiterande klasserna. Staten beskrivs i den historieskrivningen som de besuttnas verktyg för att plundra den arbetande bondeklassen och genom krigföring överföra resurser från dem till sig själva.² Eva Österberg lanserade tidigt under 1970-talet en tredje ståndpunkt. Hennes grundtanke var att tidigare forskning fokuserat för mycket på konflikt och förbisett att det också fanns ansträngningar att finna samförstånd mellan allmogen och kungamakt. Stöd för sin tanke hittade hon i skriftväxlingen mellan allmogen i de krigsdrabbade områdena under Sjuårskriget och staten. Staten, det vill säga kungen, visade sig vara mycket tillmötesgående mot de bönder som begärde skattelindring. Betydligt mer tillmötesgående än en utsugarstat kunde förväntas vara.³

Men vad ansåg egentligen bönderna själva? Vilken aktör skulle de peka ut som sin huvudantagonist om vi frågade dem? De svenska skatteböndernas åsikt har aldrig varit någon hemlighet. De har lämnat gott om material efter sig i riksdagen och en enorm bunt med besvärsskrivelser som ligger på Riksarkivet. Problemet hittills har bara varit att ingen systematiskt gått igenom materialet med denna frågeställning för ögonen. Ludvig Mårtensson upprättade visserligen ett register över böndernas klagomål redan för över 50 år sedan. Av det framgår att det var statliga bördor som bönderna klagade mest över. Mårtenssons register berättar emellertid bara vilka klagomål bönderna framförde, inte vilka lösningar de förordade. Detta begränsar registrets användbarhet. Besvärsskrivelserna ingick i det politiska systemet. George Wittrock gick igenom besvären då han skrev sina två stora verk om allmogen och drottning Kristinas förmyndarregering. Hans målsättning var huvudsakligen att skriva en narration över den politiska utvecklingen 1633 till 1654, men han underströk ståndstridens betydelse och kampen mellan frälse och ofrälse i riksdagen. Några årtionden tidigare använde Nils Ahnlund böndernas besvärsskrivelser på ungefär samma sätt när han skrev den svenska riksdagens historia.⁴

Sammanfattningsvis kan sägas att de forskare som verkligen gått igenom böndernas besvär inte huvudsakligen sökt efter deras åsikter i förhållande till andra grupper i samhället, och de forskare som diskuterat skatteallmogens förhållande till andra grupper har huvudsakligen använt andra källor än besvären.

För att förstå hur bönderna själva såg på sin samtid och sina politiska motståndare måste vi också undersöka vilka lösningar på sina besvär de begärde.

Först då kan vi se vilka motståndare de själva ansåg sig ha. Endast genom att klargöra när bönderna verkligen önskade en politisk förändring och när de nöjde sig med att begära lokala förändringar kan vi säga något säkert om deras egen syn på den sociala kamp de utkämpade i skuggan av stormaktskrigen.

Bönderna och deras syn på fienden

I det följande ska jag undersöka böndernas egen syn på politiska fiender och allierade. Jag kommer att analysera 274 besvärsskrivelser och svara på tre frågeställningar:

1. Med vilka aktörer hade bönderna en konflikt under 1600-talets första del?
2. Hur ville bönderna lösa dessa konflikter?
3. Var aktören eller det politiska systemet den huvudsakliga konfliktorsaken?

Min avsikt är alltså inte att på ett objektivt plan undersöka vilka grupper som bönderna hade motstående intressen med. Jag sysslar bara med frågan utifrån böndernas subjektiva horisont. I ett första steg undersöker jag vilka klagomål de framförde och mot vem. I steg två undersöker jag vilka åtgärder bönderna efterfrågade. I steg tre ska jag reda ut gentemot vilka aktörer bönderna ansåg sig ha en konflikt som bara kunde lösas med en politisk förändring och när de kunde nöja sig med en lokal justering av villkoren. Detta ska jag göra genom att analysera besvären från sex svenska län (varav två finska). De län jag valt ut ska i göriligaste mån representera hela det svenska riket. Som representant för de adelstata länen som låg nära centralmaktens Stockholm har jag valt Södermanland. Kalmar län representerar de svenska landskapen längre bort från centralmaktens Stockholm där adeln var glest företrädd. Nyslotts län och Savolax får representera den finska rikshalvan och en fattig gränstrakt. Elfsborgs län representerar de adelstata och rika områdena i gränslandet, långt från centralmaktens kontroll. Kopparbergs län, slutligen, representerar de norra, adelsfria länen där industri (gruvdrift) stod för en stor del inkomsterna i hushållen.

Att identifiera den svenska bondeklassen

Låt oss först definiera de svenska bönderna. Vilka bönder är det vi talar om? Det är främst de självägande, skattebetalande bönderna som kommer till tals i källorna. Källorna här är huvudsakligen allmogens besvärsskrivelser. Dessa skrevs under häradsstingen, under senare tid i samband med att riksdagsmännen utsågs. Genom att undersöka besvärspunkterna och jämföra dem med de olika bondkategoriernas intressen, kan en indikation på vilka som stått

för formuleringen göras. Låt mig börja med dem vi inte kan höra, nämligen frälsebönderna. Deras intressen tillvaratogs inte, det var skatteböndernas och möjligen kronoböndernas relationer till andra aktörer som diskuterades. Frälsebönderna omnämns ofta. Men de är aldrig aktivt klagande subjekt, bara objekt. Typiskt sett klagar skattebönderna över att frälsebönderna ”frikallats” från diverse gemensamma plikter,⁵ eller över att adeln skickat dem att hugga och svedjebränna på allmänningarna osv.⁶

Vad gäller kronobönderna så skymtar de i bakgrunden i många av de 274 skrivelserna som ingår i min undersökning. Men att märka är att det är skatter och utskrivningar som diskuteras i första hand, inte arrenden. Fem besvärsskrivelser är emellertid författade främst av kronobönder.⁷ När förläningarna och skattearrendena ökat i omfattning i samband med att den svenska krigsinsatsen intensifierats ökade gruppen ”förlänta bönder”, kallade skattefrälse. I besvären avspeglas detta genom att två typer av besvärsskrivelser ökade. Dels klagade de kvarvarande skattebönderna över att de gemensamma bördorna blivit ännu ”odrägligare” att bära sedan en stor del av skattebönderna, mot lag och rätt, undantagits från de gemensamma plikterna som gästning och skjutsning.⁸ Dels klagade det förlänta skattefrälset över samma situation och protesterade mot att adeln tvingade dem till dagsverken på slottsbyggen, ovanliga skatter, med mera.

Sammanfattningsvis hävdar jag att materialet i min undersökning främst speglar skattebönder och skattefrälse. Det speglar också rimligen i stor utsträckning hur kronobönderna såg på sin situation. Däremot har det inget att säga om vilka konflikter frälsebönderna upplevde med andra grupper i det svenska 1600-talssamhället.

Böndernas syn på den tidigmoderna rättvisan – grunden för klagan

Det svenska ståndssamhället var inte jämlikt, men jämlikhet var heller inte något som bondeklassen krävde. Någon idé om jämlikhet som ett ideal fanns inte under svenskt 1500- och 1600-tal. Stormaktstidens rättvisa utgick från landslagen, från de kungliga stadgarna och från riksdagsbesluten. Kyrkan och treståndsläran fungerade som kontextuella ramar.⁹ Det är också till dessa källor som bönderna själva hänvisade när de begärde rättvisa. Inom denna ram var svenska bönder noga med att försvara sina rättigheter. Treståndsläran tänker jag inte problematisera här. Jag konstaterar bara att bönderna accepterade tanken på att de var de huvudsakliga skattebetalarna, liksom tanken på att adelns privilegier var en kompensation för rusttjänsten.

Den viktigaste normkällan var kungabalken i 1442 års landslag, och där främst de andra och fjärde kapitlen som reglerade regentens plikter mot

undersåtarna och undersåtarnas plikter gentemot regenten. Lagtexten var utformad som ett kontrakt mellan två parter. Allmogen accepterade att betala skatt och lyda kungen i sådant som rörde rikets säkerhet. Kungen lovade å sin sida att upprätthålla lagen och kyrkan samt att beskydda allmogen ”frija och frälsa allmogen sina”.¹⁰ Att skyddet avsåg beskydd mot såväl inre fiender (adel, fogdar med flera), som yttre (ryssar och danskar) framgår tydligt av böndernas besvär. De förväntade sig att kungen ingrep och beskyddade dem. Kunde han inte det hade han delvis svikit sin del i det avtal som lagen utgjorde, vilket betydde att bönderna hade rätt till skatteavdrag.

Det är här inte nödvändigt att gå in på de riksdagsbeslut och kungliga stadganden som bönderna ibland hänvisade till. Det räcker med att nämna att förhållandet mellan skatte- och frälsebönderna vad avsåg skatter och utskrivningar ändrades ett par gånger under perioden och att Gustav II Adolf i riksdagen vid flera tillfällen fann det nödvändigt att bekräfta tidigare riksdagens beslut avseende frälseböndernas skyldigheter gent emot kronan.

Allmogens besvär – en källa till förståelse

En besvärsskrivelse 1580 och en besvärsskrivelse 1634 var inte samma sak. Både besvärets form och funktion ändrades över tid. En besvärsskrivelse mellan 1560- och 1590-talet innehöll typiskt sett en enda besvärspunkt. Hur problemet skulle lösas lämnade bönderna ofta till regenten att avgöra. Besväret var under dessa årtionden lokalsamhällets kanal till kungamakten för att kommunicera ett lokalt problem, som krävde ett ingripande från central nivå. Under de allt hårdare åren när Gustav II Adolf regerade kom lokala problem i besvären allt mer att skjutas i bakgrunden till förmån för de nationella problem som krigsföringen skapade. Besväret blev nu istället lokalsamhällets metod att hantera ett nationellt problem från en lokal position, ett komplement till det politiska arbetet på riksdagarna. Det blev också vanligare med flera besvärspunkter i ett och samma besvär. Under förmyndarregeringen ökade antalet besvärspunkter till mellan fyra och sex i snitt. De problem som togs upp nu var i allmänhet av nationell karaktär. Om bönderna önskade en skattesänkning motiverades den allt oftare av påståendet att skatterna helt enkelt var för höga. Besvärsskrivelsen blev därmed en del i allmogens nationella politiska offensiv för att tvinga ner det totala skattetrycket och gå över till ett mer defensivt försvar.¹¹

Undersökningen i siffror

I de 274 besvärsskrivelserna som ingår i mitt undersökningsmaterial fördelar sig klagomålen över andra aktörer såsom redovisas i tabell ett:

Tabell 1. Allmogens konflikter med andra aktörer

År	1561–	1595–	1611–	1633–	Totalt
Konfliktparter	1594	1611	1632	1640	
Prästen	1	1			2
Adeln		2	7	7	16
Arrendatorer			9	17	26
Egna knektar		1	8	3	12
Fogden	3	2	1	9	15
Köpmän	1	1	3	2	7
Ståthållare			1		
Länsman	1				
Andra bönder		1	4	4	9
Ståthållare			1		1

Källa: Allmogens besvär, Riksarkivet.

När jag räknat konflikterna har jag begränsat mig till de fall där någon person är namngiven eller en viss grupp köpmän eller adelsmän utpekade. I siffrorna ovan ingår således inte allmänna klagomål över t.ex. förläningsarnas eller skatteköpens allmänt negativa inverkan. Räknas de fallen stiger klagomålen över adel och arrendatorer mellan 1611 och 1640 från 31 till 45. Mellan 1611 och 1640 innehöll med andra ord vart fjärde besvär en protest mot de orättvisor, som bönderna upplevde i förhållande till skatteförpaktare och adelsmän. De hårt drabbade Södermanlandsbönderna protesterade i nära nog varannan skrivelse mot effekterna av att staten alls avhände sig kronojorden.¹² I någon mån gäller detsamma för protesterna mot köpmännen – åtskilliga besvär som inte medräknats tar sikte på de orättvisor som inflationen förde med sig under 1620- och 1630-talet. I de fallen var det köpmännen som tjänade och bönderna som förlorade.

Böndernas klagomål på arrendatorerna

Dessa aktörer hade förskotterat kronan ett överenskommet belopp mot säkerhet i skatteintäkter, som de sedan själva fick driva in.¹³ Vilka de var har Johan Almquist utrett. Många av dem var rika borgare med siktet inställt på ridarhuset. Åtskilliga krigsfinansiärer kom med tiden också dit, som belöning för sina tjänster. Vidare fanns en och annan fogde som lyckats lägga undan en

slant, men också flera ekonomiskt sinnade och förslagna adelsfamiljer. Enligt Almquist fanns bland andra familjerna Horn, De Geer och De la Gardie med bland arrendatorerna, varför klagomål och konflikter med arrendatorer och adel ibland flöt samman till ett enda.¹⁴

Systemet skapade ofelbarligen problem då kronans långsiktiga intressen av ett permanent skatteunderlag och arrendatorernas kortsiktiga intresse av maximal avkastning på sin investering inte sammanföll. Trots att min undersökning alltså omfattar det sena 1500-talet och de första fyra årtiondena av 1600-talet, lyckades arrendatorerna, trots att de inte gjorde entré förrän precis i slutet av undersökningsperioden, dra på sig flest klagomål. Skälen var flera.

Som långsiktiga skattemottagare var staten normalt sett pragmatisk i förhållande till böndernas behov. En tillfällig eftergift ett år för att på sikt stärka skatteunderlaget kunde löna sig. Böndernas önskemål om tillfälliga skatteeftergifter, eller möjligheten att kvitta en skatt mot en annan prestation präglade därför hela skattesystemet. Till skillnad från staten hade arrendatorn bara köpt skatterätten för ett eller två år och var därför helt ointresserad av långsiktig pragmatism. Han ville ha sina pengar här och nu, oavsett missväxt eller skjutsningsproblem i häradet. Enligt bönderna visade många arrendatorer också en benägenhet att rota upp gamla skatter som enligt sedvana inte betalats på länge och kräva in dem. Eller också krävde de att bönderna skulle frakta skatten, som ju ofta var i natura, till deras köpare.¹⁵

En annan metod var att använda falska mått och vikter, något som Östra härad i Småland anklagade sin arrendator för.¹⁶ Riktigt illa gick det för bönderna i Borgå 1640, deras arrendator arrenderade i sin tur ut deras skatteintäkter till en underarrendator, som rimligen betalat mer för rättigheterna till skatterna än den ursprungliga arrendatorn och därför kom att uppträda ovanligt nitiskt. Skattebönderna klagade över "intrång och orätt" och anklagade underarrendatorn för att hitta på nya utlagor på löpande band.¹⁷

Sammanlagt utgjorde den förlänta, utarrenderade och bortdonerade jorden och dess nya innehavare ett problemkomplex, som förekommer i direkt eller indirekt form i drygt en fjärdedel av alla besvärsskrivelser mellan 1611 och 1640. Och i besvären från tiden efter 1633 är det svårt att hitta en enda skrivelse som inte berör frågan.

Böndernas klagomål på adeln

I och med privilegierna från 1526 och 1569 blev adeln ett slutet sällskap vars ekonomiska intressen kom att hamna i direkt konflikt med skatteböndernas.¹⁸ En minskning av bördorna för adeln innebar automatiskt en ökning för bönderna. Om staten samtidigt hade sänkt sina krav på skatteintäkter, transporter, dagsverken osv. hade bördorna för bönderna kunnat behållas

på samma nivå. Men de ökade privilegierna matchades istället av en ökad krigsföring och därmed tilltagande krav på extra krigsskatter, som adeln inte betalade. Då kronojord, och senare skattejord, blev frälsejord minskade antalet bönder, som skulle dela de gemensamma bördorna.¹⁹ Enligt bönderna var det åtskilliga läntagare som också undanhöll sina bönder från de reducerade plikter som de enligt lag och privilegier faktiskt skulle delta i.²⁰ Därmed förelåg en ekonomisk intressekonflikt som var olöslig. Det tog emellertid sin tid innan bönderna insåg detta faktum. Krigsbördorna började inte öka drastiskt förrän under Karl IX sista år.²¹ Under tiden före hertig Karls regering har jag inte kunnat hitta ett enda klagomål över adeln. Det stämmer bra med min tidigare slutsats, att hertigen själv låg bakom en politik som förde upp den latent konflikten mellan adel och allmoge till ytan.²² Under förmyndarregeringens tid var bönderna helt på det klara med vem deras huvudantagonist var.

Som donationsmottagare eller arrendatorer utmärkte sig första ståndets medlemmar, enligt bönderna, genom att ta sig friheter med de bönder som fått dem som huvudman för sin skatteuppörd. Skattebönderna bevakade noga sin hävdvunnet självständiga ställning. Det patriarkala system, som frälsebonden var en del av, byggde på tankefiguren ”husbonde och landbo” och det ville skattebönderna inte veta av.

Även om inga adelsmän pekades ut före 1595, klagade allmogen ibland över effekterna av adelns verksamhet. Dalkarlarna klagade över att deras forna grannar på kronogårdarna, då dessa blev förlänta, hölls undan från de gemensamma bördorna av sina adliga herrar.²³ Den adlige läntagaren till Sätters bruk lyckades någon gång mellan 1595 och 1600 provocera allmogen i Säters och Tuna till att i bittra ordalag beklaga sig för hertigen. Deras ”välbördige” läntagare ”tvingade dem” till diverse tunga arbeten och skjutsningar, vilket på sikt skulle tvinga dem att överge sina hemman.²⁴ Detta hot var i grunden ett hot om att sluta betala skatt då de flesta skatter var baserade på jord.

Under 1560 till 1640 kan fyra perioder i böndernas förhållande till adeln urskiljas och de avspeglas i besvären. Från att under en inledande fas under Johan III ha nöjt sig med att klaga över effekterna av adliga förläningar, uttryckte bönderna i en andra fas under Karl IX ett ökande missnöje med adliga läntagare i allmänhet, och de närbelägna i synnerhet.²⁵ I den tredje fasen, som inleddes med danska kriget 1612, kom den direkta kritiken mot adeln. Den vanligaste anklagelsen rörde gästning, skjutsning och dagsverken där utpekade adelsmän frikallade de bönder de hade under sig, i direkt strid med lagen, riksdagens beslut och rikets intressen.²⁶ Problemet eskalerade i takt med att förläningar och donationer blev fler.

Den fjärde fasen sammanföll ganska väl med Sveriges satsning på 30-åriga kriget och Gustav II Adolfs död. Ofta syns det också i besvären att bönderna upplevde att deras bördor ökar, samt att fientligheten mellan dem och adeln

tilltog. Sörmlänningarna konstaterade gång på gång att de numera på grund av att så många ”köpts under frälse” var för få att klara bördorna själva. Om regeringen nu skulle ha svårt att se sambandet, påpekade bönderna flera gånger att adeln frikallade skattefrälset och att de byggde sätesgårdar (en form av skatteplanering).²⁷

Ett sista exempel: I början av 1640-talet drabbade Ebba Rynings fogdar och drängar samman med Vänes skattebönder om rätten att hugga i en skog, som skattebönderna menade tillhörde deras gårdar. Runt 1643 ”löste” Ebba Ryning in deras gårdar från staten, dvs. köpte skatterätten. Vänebönderna gick från att vara skattebönder till att vara skattefrälse och fick sin gamla antagonist som arrendator. Nu klagade de i egenskap av skattefrälse över att fru Ebba plågade dem med ovanliga och olagliga körslor, ”som vore vi hennes egne bönder”.²⁸

I Småland ondgjorde sig allmogen i två häraden över att deras nya adliga herrar plågade dem med ”dagligt träl”, något man bestämt begärde att få slippa.²⁹ Småländska skattefrälset i Norra Vedbo krävde att få ”förbli vid den gamla skatten”. Samma bönder föreslog 1634 att adeln skulle förbjudas att alls ”köpa” in skattefrälse.³⁰

Böndernas klagomål på fogdarna

Fogden var statsmaktens representant i lokalsamhället. Han måste vara stark och beslutsam, samtidigt som han måste vara pragmatisk och diplomatisk. Sammanlagt beklagade sig allmogen över fogdarna i tolv fall. Läggs tullfogdarna till kommer siffran upp i 20. I besvären pekades normalt sett en given fogde ut. Till skillnad från vad som gällde adeln och deras förlänningar eller arrendatorerna, uttryckte inte bönderna något generellt missnöje med fogdesystemet i sina skrivelser. De enda undantagen var tre fall där allmogen gav uttryck för tanken att fogdarna som yrkeskår var att betrakta som ohederliga.³¹ Två av de besvären kom från Dalarna.

I stort lyckades fogdarna bättre än arrendatorerna och adelsmännen i konsten att komma överens med allmogen, men ibland skar det sig. Ofta handlade det om att fogden av ett eller annat skäl försökte skaffa sig mer än han hade rätt till. Exempelvis klagade allmogen i Öster- och Västerdalarna runt 1640 över för många dagsverken. Bönderna i Mora, Tuna, Husby, Hedemora och Rättvik besvärade sig över sin fogde som de menade använde falska mått vid utmätningen av deras skatter. Implikationen var given. Fogden använde för stora mått, levererade det staten skulle ha och behöll mellanskillnaden. I Hedemora klagade bönderna 1626 över att fogden var illa informerad om deras skyldigheter och rättigheter enligt tidigare riksdagsbeslut.³² Fler liknande exempel finns. Något värre verkar fogden i Älvdalen år 1634 ha varit.

Bönderna klagade över att han fuskade med mått och vikter för att berika sig själv, samt att han svor och vrålade ”skälm” åt dem.³³

Riktigt illa var förhållandet i den finska rikshalvan. I Savolax härjade år 1570 den ”okristlige” fogden Henrik Larsson. Larsson hittade, enligt bönderna, på egna extraskatter som han drev in och behöll själv, och han utnyttjade skjutsning och gästning för personlig vinning. Men förhållandena skulle bli värre. Under Claes Flemings ståthållarskap inkom både från Savolax och Nyslotts län besvär om fogdens rättsövergrepp. I Savolax skrev allmogen att deras fogde ”Göstaff Olsson är oss till större skada än vi tidigare lidit”.³⁴ Vilket rimligen säger en del eftersom de tidigare lidit under den ”okristelige” Henrik Larsson.

I övriga Sverige är klagomålen få och av en helt annan karaktär. Bönderna i Sundals härad ville t.ex. få slut på sin fogdes svärbegripliga skogsaffärer, värre var det inte.

Böndernas klagomål över de egna soldaterna

Konflikterna med krigsmakten var huvudsakligen av två slag. För det första rörde det sig om konflikter som uppstod i krigstid då trupper marscherade genom landet på väg mot fronten. Ett typiskt exempel är Vistabönderna som 1612 beklagade sig över att de förbimarscherande soldaterna stulit deras boskap.³⁵ Det är intressant att notera att officerarna inte ingripit. En smärre hjord med kor och grisar är knappast något man släpar med sig utan att det märks.

Självfallet resulterade också ryska kriget och striden mellan finske guvernören Claes Fleming och hertig Karl i ständiga borgläger i den finska rikshalvan. Bönderna i Nyslotts län klagade till Johan 1570 över att ”krigsfolket” begått övervåld och ”rövat och rappat”, men att de hållit sig undan då fienden dykt upp. Samma bönder återkom med i stort sett samma klagomål till hertig Karl drygt 25 år senare. De egna soldaterna gömde sig och lät fienden härja fritt med bönderna och då fienden dragit sig tillbaka dök de upp och plundrade bönderna i sin tur.³⁶ I Borgå och Nylands län klagade man vid åtskilliga tillfällen över krigsfolkens tunga och våldsamma gästningar som lämnade dem utblottade.³⁷

Med tanke på att de flesta av dessa ”rappande och rövande” soldater fram till ganska nyligen i allmänhet varit en integrerad del av bondesamhället på någon annan plats i landet, som drängar eller bondsöner, är deras framfart en aning märklig.

Knektarnas syn på verkligheten glimtar endast vid sällsynta tillfällen till i besvärerna. Häradstinget var det forum som satte upp en skrivelse och soldaterna var uppryckta från sina härad och hade normalt sett ingen annan

kommunikationskanal till överheten än sina officerare. Men Orsaallmogen engagerade sig i en skrivelse för tre knektfamiljer från socknen. Knektarna hade inte så att de kunde föda sina hustrur och barn, varför allmogen bad hertig Karl att förbarma sig över familjerna.³⁸ Någon gång i början av 1610-talet skrev en samling finska ryttare från Savolax till kungen och beklagade sig över sin stora fattigdom. De hade lång väg att resa och inga pengar och bad nu om kungens förbarmande.³⁹ Bakom breven anas en förklaring till de många anklagelserna om boskapsstöld och rövande, och kanske också till officerarnas passivitet. Krigsmaktens logistiska maskineri verkar inte riktigt ha fungerat vid denna tid. Om knekten skulle överleva blev han kanske från tid till annan tvungen att stjäla.

Också i fredstid fortsatte konflikterna mellan bönder å ena sidan och soldater och deras befäl å den andra. Det så kallade "äldre indelningsverket infördes", vilket innebar att vissa kronogårdar och torp öronmärktes till soldater eller officerare. Bråk i samband med att de nya gårdsherrarna skulle ta sina gårdar i besittning uppstod. Bönderna anklagade knektar och ryttare för att inte vänta till "fardag". Det vill säga till den dag då kronobondens arrende gick ut. Bönderna besvärade sig också över att krigsfolket inte tog de gårdar de blivit tilldelade, utan krävde andra gårdar i byn. Det var t.ex. just detta som upprörde Tvetabönderna då de skrev till Gustav II Adolf 1627. Enligt bönderna hade knektarna slagit sig samman och drivit bort kronobönderna med hugg och slag.⁴⁰

Köpmännen och borgerskapet

Bakom klagomålen över borgarna låg ofta det merkantila ekonomiska systemet. Tidens dominerande ekonomiska doktrin, merkantilism, gynnade utvecklingen av monopol. Ett monopol kunde ge god service utan att dess ekonomiska verksamhet hotades. En oreglerad marknad (fri konkurrens) ansågs farlig, då konkurrensen inte ansågs leda till annat än onödiga konkurser och ekonomiska kriser.

Dalkarlarna var beroende av köpmännen i mycket större utsträckning än övriga svenska bönder under 1600-talet. Bergsmännen sålde sina produkter och köpte ofta mat och förnödenheter och de lokala jordbrukarna sålde det bergsmännen behövde, men monopolen tvingade dem att gå via köpmännen. Det betydde att bönderna tvingades sälja sina varor under marknadspris till köpmännen, som sedan sålde dem tillbaka till bergsmännen till överpris. Det var uppenbart för allmogen att köpmännen skodde sig på deras bekostnad. Bakom böndernas kritik anar man ett ifrågasättande av hela tanken med att monopolen gynnade samhällsekonomin. Under Gustav II Adolf klagade t.ex. bergsmännen i Västra Bergslagen över att köpmännen tog överpriser, "dyraste

prijs”, för spannmålen och sedan gav uselt betalt för järnet.⁴¹ Exempelen på den här typen av protester kan mångfaldigas.⁴² Allmogen i Västra bergslagen skrev 1639 till regeringen att de hört att Köpings köpmän försökt utverka ett monopol på handel med dem. Det ville bergsmännen under alla omständigheter slippa, då köpmännen från Västerås gav dem bättre betalt.⁴³ Samma problem hade bönderna i Tveta, som ville handla med Göteborg, inte med Jönköping.⁴⁴ Något som retade dalkarlarna 1627 var att köpmännen köpte upp deras säd till låga priser i goda skördetider och sedan sålde den tillbaka dyrt i dåliga.⁴⁵ Bönderna i Ridvägs härad, i Västergötland försökte övertala Gustav II Adolf att släppa tanken på monopolen, genom att argumentera för att de skulle kunna skatta mer om köpmännen försökte hålla ner saltpriset, istället för att trissa upp det.⁴⁶ Merkantilismen och tanken på ett privilegierat stånd med monopolutrustade handelsmän störde med andra ord böndernas rättsuppfattning och protesterna gällde alltså i grunden inte handelsmännen personligen utan mer det ekonomiska system de verkade i.

Ytterligare ett halvdussin besvär finns där bönderna inte pekade ut några köpmän som sina speciella plågoandar, utan nöjde sig med att kräva en fri marknad och avskaffade handelsmonopol. Dessa besvär härstammade främst från Småland och Dalarna.

Prästerna och länsmännen

Undersökningen pekar mot att förhållandet mellan sockenpräster och allmogen normalt sett var gott. Av flera besvärsskrivelser framgår det att det är prästen som hållit i pennan. Enda alternativet var rimligen häradsskrivaren, eller möjligen vid några enstaka tillfällen en skrivkunnig länsman. Av de två prästerna som bönderna besvärade sig över var en från Södermanland. Han syns ha predikostrejkat samt svurit och skällt på bönderna, vilket föranledde församlingen att begära en mer gudfruktig man. Kanske hade prästen börjat tulla på nattvardsvinet. Den andre prästen var finsk och ådrog sig böndernas missnöje då han krävde ”odrägliga” skatter, nämligen ”fem knippen fisk” i tionde.⁴⁷

De två utpekade länsmännen kom också från Finland. I övriga delar av landet ställde sig bönderna ofta bakom sina länsmän i deras konflikter med fogden eller kammaren, vilket framgår av en handfull besvär. Här sågs alltså länsman ännu som en del av böndernas lokalsamhälle. Så var det inte alltid i de finska landskapen, här pekas de två ut som utsugare och plågoandar och beskrevs på samma sätt som fogdarna.

Konflikterna i tid och rum

Tittar vi på besvärerna över tid och hur de fördelade sig geografiskt finner vi följande: Arrendatorerna eller skatteförpaktarna var hatade från den dag de gjorde entré, liksom det krigsfinansieringssystem de tillhörde. Klagomålen från Södermanland och Småland är flest, men missnöjet märktes också i Dalarna och i Älvsborgs län.⁴⁸

Konflikterna med adeln eskalerade över tid. Innan år 1595 finns inga alls registrerade i mitt material. Men under Gustav II Adolfs regering och under förmyndarregeringen var missnöjet med det första ståndet så mycket större. Det ökade missnöjet korrelerade med den tid då den ökade krigföringen gjorde effekterna av de tidigare generösa adelsprivilegierna tydliga för allmogen. I Södermanland, men också i Småland och Älvsborg var klagomålen över adeln vanliga. I Dalarna saknades adel och i Dalsland var adeln sparsamt företrädd, liksom klagomålen. Bönderna i finska Kymmene gård anmälde, troligen vid sent 1630-tal, adeln för att tilltvinga sig skjuts privat.⁴⁹ Från flera håll kom också senare klagomål från skattefrälsets bönder att adeln försökt tvinga dem från deras gårdar. Vilka metoder adeln skulle ha använt får vi inte veta.⁵⁰

Till skillnad från besvärerna över arrendatorer och adeln var klagomålen över fogdarna spridda mer jämnt över tid och rum. Tar vi hänsyn till proportionaliteten framgår av tabellen ovan att bönderna under Johan III:s tid faktiskt hade större problem med sina fogdar än de hade under Karl IX och att fogdarna under Gustav II Adolf inte upplevdes som ett problem alls av bönderna. Men under adelsstyret fick kanske fogdarna nya instruktioner, för nu ökade missnöjet med dem igen. I rummet finns också skillnader att observera. Påfallande få anmälningar gjordes mot fogdarna i Södermanland, nämligen bara en. Närheten till Stockholm ser ut att ha haft en lugnande effekt på kåren. I Finland kan man kanske tala om en motsatt effekt. I Hekki Yllikangas stora verk om Klubbekriget finns tydliga konturer av en utsugarkultur som tycks ha odlats där, särskilt under Claes Flemings styre.⁵¹ Kanske kände sig fogdarna säkrare och vågade ta för sig mer då de befann sig på tryggt avstånd från kungen i Stockholm. Frånvaron av klagomål över fogdar i Småland är emellertid nästan lika iögonfallande som överrepresentationen av dem i Finland. Möjligen levde smålänningarnas rykte som fogdeslaktare från 1500-talet fortfarande vidare, eller också var statsmakten noga med vilka män man sände till den landsändan och vilka instruktioner de fick.

Konflikterna med landets egna knektar är knutna till tider av krig och till det system för att ge dem uppehälle som infördes under Gustav II Adolf. De är vidare knutna på ett liknande sätt till de områden som gränsade till svenska krigsskådeplatser. Mot Ryssland och Polen i öster bedrev den svenska staten

krig under nästan hela perioden, varför de finska landskapen blev naturliga uppmarschområden och också ibland skådeplatser för fientliga anfall. I det här fallet var klagomålen också många. Smälänningar och västgötar fick också känna på de egna truppers härjningar under danska kriget 1612-1613. Det enstaka klagomålet från Södermanland rörde ryttare som lagt beslag på goda kronogårdar innan fardag.⁵²

Vad gäller konflikterna mellan köpmän och bönder rädde en irritation under hela perioden, även om den syns ha ökat i takt med att den merkantilistiska politiken mer systematiskt genomförts. Mest missnöjda var dalkarlarna.

Irritationen bönder emellan, slutligen, förekom bara i det industriintensiva Dalarna. Den ökade distinkt över tid och den rimligaste förklaring jag kan se är den ökande bristen på resurser. Flera konflikter handlade om skog och gränserna mellan socknarna, t.ex. den mellan Rättviksbönderna och Morabönderna 1615.⁵³ Skog var normalt sett ingen bristvara i det tidigmoderna Sverige. Kronan hade visserligen monopol på flera lövträd, som t.ex. ek, för flottbygge. Men fura och gran fanns så det räckte åt alla. Det var bara att hugga på allmänningarna, utom i bergsbrukens Dalarna. Där var behoven av kol och ved så stora att användbar skog över tid högs ner och vägen för kolarna blev allt längre. Närbelägen skog blev en bristvara och därmed också rimligen föremål för konflikter. Att så var fallet bekräftas av ett klagomål över brist på skog och de långa transportvägar som den framtvungade från Östra och Västra Dalarna daterat 1640.⁵⁴ Också mellan de bönder som körde ved och kol och bergsmännen gnisslade det av liknande skäl.⁵⁵

Man kan naturligtvis mena att det i grund och botten var kungamakten och dess ständiga krig som var grunden till skatteböndernas problem. De flesta av besvären rörde inte klagomål över andra grupper i samhället, de rörde klagomål över statens verksamhet, som skatter, restskatter och den stora plågan, gästningen och skjutsningen. Vilde bönderna egentligen slippa statens verksamhet? Och hur ville man lösa konflikterna med de andra aktörerna? Ett sätt att besvara dessa frågor är att undersöka vilka lösningar bönderna begärde på sina besvär. För tiden fram till 1590-talet är den här metoden inte särskilt användbar. Det var då ganska ovanligt att bönderna alls framförde något eget förslag på hur ett problem skulle lösas. Istället lämnades lösningen till kungen. Men under 1600-talet blev bönderna allt bättre på att ge uttryck för hur de vill ha saker och ting ordnade och när förmyndarregeringen tog över 1633 var besvärsskrivarna noga med att i mycket tydliga och precisa ordalag förklara, inte bara vilket problemet var, utan också hur det borde lösas.

De lösningar som bönderna själva önskade

Böndernas förslag på problemlösning byggde på deras syn på rättvisa och hur lagen skulle tolkas. För att förstå hur bönderna såg på de ovan behandlade aktörerna är det nödvändigt att vidga bilden något och kort diskutera böndernas syn på den statliga verksamheten. En majoritet av besvären handlade ju om böndernas förhållande till staten och dess krav. Av alla besvärspunkter var klagomålen över tung gästning och skjutsning de vanligaste och här var syndarna ofta adelsmän och arrendatorer, men också krigsmakten. På andra plats följde besvär över skatter och restskatter. Men vad bönderna ville uppnå när man besvärade sig i skatte- och skjutsningsärenden var inte att få skatter eller skjutsningsplikten avskaffade. Istället var klagomålen ett första led i en argumentation för att slippa framtida bördor. En slutsats av detta är att bönderna i grund och botten inte såg de statliga bördorna skatter och skjutsningar i sig som problematiska. Däremot ansåg de att bördorna skulle fördelas jämnt. Hade ett härad haft extra kostnader skulle de kompenseras i framtiden.

Men när bönderna klagade över arrendatorerna var det sällan eller aldrig en lokal lindring de var ute efter. De ville ha arrendatorn och hela systemet avskaffat. Med andra ord, till skillnad från staten och dess skatter sågs arrendatorn och hans verksamhet inte som laglig.

Bönderna i Dalsland beskrev 1633 arrendatorerna som själviska män som trots rikets nöd och krigen, ”genom sin snikenhet säkrandes framför annat sin p r o f i t och vinst” allt medan övriga undersåtar gick mot ”undergång, fattigdom och fördärv”. Bönderna tvingades nu överge sina hem och ”kungliga gårdar [skulle] bliva platt fördärvade och förfallna”.⁵⁶ Jönköping och Vista begärde att systemet i sin helhet skulle skrotas då arrendatorerna i gemen var att betrakta som egoister som fördärvade riket.⁵⁷ Hela Älvsborgs län gick under förmyndarregeringen samman om en skrivelse där man tog till storsläggan och argumenterade för att hela systemet var skadligt både för stat och allmoge då det ruinerade bönderna, som utgjorde de huvudsakliga skattebetalarna och därmed på sikt ödelade riket.⁵⁸ Lösningen var i samtliga fall systemets avskaffande.

Förhållandet till adeln var något mer komplicerat. Bönderna accepterade svärdståndet som ett privilegierat stånd. Vad man inte var överens med Ridarhuset om var hur privilegierna skulle tolkas. Bakom det huvudsakliga missnöjet med adeln låg förläningspolitiken, dvs. regeringens metod att genom förlänningar och donationer knyta adeln till sig, eller belöna krigsfinansiärerna för deras insatser. Klagomålen i de 45 besvären över förlänningar och skatteförpaktningen användes för att uppnå olika mål. För det första (i ett 30-tal fall) kunde protesterna mot förlänningarna användas som ett förhand-

lingsverktyg för att övertyga kungen, eller förmyndarregeringen, om det rimliga i en skattesänkning. Logiken var enkel, skjutsning och väghållning med flera bördor hade ökat och de som skulle utföra dem hade blivit färre. Bördan var alltså tyngre att bära och enligt lag skulle bönderna då få kompensation.⁵⁹ För det andra (i ett tiotal fall) användes protesterna för att motivera en begäran om ingrepp från kungen. Bönderna önskade att ”de förlänta [skulle] göra sitt”.⁶⁰ Men oavsett vad bönderna begärde i första hand var det vanligt, särskilt efter förmyndarregeringens tillträde 1633, att allmogen också begärde att regeringen skulle stoppa avsöndringen av jord eller skatterätter. Det kravet kan ses som något av en patentlösning på alla problem bönderna upplevde med adeln efter 1632.⁶¹

Bönderna besvärade sig över fogdarna för att få dem utbytta. Allmogen accepterade fogdarna som yrkesgrupp, men inte de enskilda individernas övergrepp. Det samma gällde de egna soldaterna. Att kungen höll en armé kunde nog vara bra, men att knektarna bestäl bönderna var oacceptabelt. Bönderna begärde därför kompensation. Vad gällde köpmännen så var problemet främst den ekonomiska politiken. Bönderna ville därför ha den ändrad genom att luckra upp monopol och privilegier.

Sammanfattning – Böndernas fiender och hur de skulle bekämpas

Besvärerna över den statliga verksamheten ifrågasatte normalt varken skatter eller utskrivningar som sådana. Besvärerna var istället främst en del i en förhandlingsprocess om sänkta skatter eller utskrivningar som bönderna förde med regenten. Besvärsskrivelsen användes alltså främst som ett politiskt förhandlingsredskap när klagomålen rörde den statliga verksamheten. Mot kungen personligen förekom inga klagomål eller förebräelser alls.

Men när allmogen besvärade sig över arrendatorerna och adeln förekom såväl personliga angrepp som förebräelser. Målet med besvärsskrivelsen var i dessa fall normalt inte heller att minska bördorna. Målet var att få till stånd en politisk förändring mellan grupperna. Som en naturlig följd av detta kom den adliga förmyndarregeringen att upplevas som ett hot mot böndernas politiska mål. Kritiken mot fogdarna, arrendatorssystemet och jordavsöndringspolitikerna ökade då de övertog regeringsmakten 1633. Privilegierna var knutna till extraskatterna och lönade sig alltså bäst i krigstid. De kungliga privilegieinskränkningarna hade kompenserat för detta, men den adliga regeringen började redan 1634 att återställa privilegierna. Grunden till böndernas konflikt med adeln var alltså både strukturell och individuell. Lösningen, som bönderna såg det, var att begränsa den mängd jord adeln kontrollerade och att stärka kronans jordinnehav, därmed måste donationspolitiken upphöra.

Också skattebönders övriga antagonister uppträder i besvärerna dels i egen-

skap av individer och dels i egenskap av aktörer inom ett system som stod i konflikt med böndernas intressen. I första fallet önskade bönderna att regeringen ingrep och skipade rättvisa, i det andra fallet önskade man ett nytt politiskt system.

Arrendatorerna upplevdes som ett problem i nästan hela riket. Konflikterna med dem var ofta både strukturella och individuella. Något stöd för tanken att privatisera ett offentligt uppdrag, upptagandet av skatten, fanns inte i svensk lag. Bönderna såg ofta arrendatorerna som sina fiender på ett individuellt plan, och de såg alltid systemet med skatteförpaktning som något olagligt. Lösningen var att avskaffa det.

Vad gäller fogdarna så finns tendenser i tid och rum. De finska bönderna upplevde onekligen fogdarna som ett större problem än många andra, och misstänksamheten mot dem ökade under förmyndarregeringen. Det är också tydligt att de klagande böndernas konflikter inte hade med systemet att göra, utan med den utpekade fogden personligen. Man begärde normalt sett att få en ny fogde, inte att slippa betala skatt.

Vad gäller köpmännen var förhållandet i stort sett det omvända. Det var själva systemet med monopol och handelshinder som bönderna vände sig mot, inte köpmännen personligen. Här var alltså fienden det ekonomiska systemet. Bönderna ville ha fri handel istället för monopol, men merkantilismen lärde att monopol var bättre, så här blev bönderna inte bönhörda.

Konflikterna med de egna knektarna var i grunden strukturell. Det var kriget, inte soldaterna, som skapade dem, men det var knektarna som begick brotten.

Från en subjektiv horisont var konfliktbilden enligt min uppfattning både klar och tydlig. Arrendatorer och adelsmän, som privatpersoner eller som medlemmar av förmyndarregeringen, var böndernas fiender, kungen var böndernas vän. Den nationalromantiska historieskrivningen, där de främst var andra folk och riket som utgjorde hotet, får inget stöd i undersökningen. Däremot syns ståndstridens konfliktlinjer tydligt i materialet.

Nilssons hållning, att det var staten och kungamakten som orsakade böndernas lidanden kan diskuteras ur ett objektiva perspektiv, men den är en usel verklighetsbeskrivning utifrån böndernas subjektiva synvinkel. Sveriges skattebönder såg inte "staten" i sig som en aktör och därför inte som en fiende. Detta visas av att de i besvären alltid vände sig till den fysiska aktören, dvs. den regerande kungen, drottningen, eller den adliga förmyndarregeringen. Staten, eller kronan som bönderna kallade den, behandlas inte som ett handlande subjekt som man hade en relation till, utan som ett objekt. I böndernas föreställningsvärld var staten ett slags ekonomisk och militär enhet, som liksom en större gård behövde skötas, vårdas och försvaras. Av detta följer att skattebönderna kritiserade den statliga verksamheten hårt när staten kontrol-

lerades av den adliga förmyndarregeringen, men inte när den kontrollerades av kungarna.

Eva Österberg har ifrågasatt hela konfliktperspektivet. En tolkning av besvären och de tillmötesgående svar som kungamakten gav på dessa under Sjuårskriget skulle enligt henne kunna vara att överhet och undersåtar sökte en konsensuslösning. Denna syn får också till stor del stöd i en större besvärsundersökning. Bönderna månade om relationen till kungamakten. Däremot dominerades förhållandet till adeln och förmyndarregeringen av konflikt.

Min undersökning stärker alltså synen på en ståndskonflikt som det dominerande inslaget i stormaktstidens inrikespolitik. Sveriges skattebönder hade en mycket bestämd uppfattning om vem fienden var. Att överge den aktiva krigspolitiken hade rimligen varit den bästa lösningen för bönderna, men en sådan politik förordade allmogen sällan. Istället valde man att i besvären koncentrera sig på adeln och på arrendatorerna och begära politiska förändringar av de system som gjorde att dessa grupper stärkte sin ställning på böndernas bekostnad under stormaktstiden.

The Swedish Peasants and their Enemies During Absolutism

The Swedish peasants were unique in a European perspective as they controlled and owned a third of Swedish land in the beginning of the seventeenth century. This was, as in most European countries, a time of war. The taxpaying farmers footed the bill for these wars and reaped none of the profits from it. This essay deals with the question: who was the taxpaying farmers' main adversary?

It has been suggested that the king, normally the architect behind the war policy, was the peasants' main foe. The nobility have also been accused of trying to impoverish the taxpaying farmers. And, finally, one school of thought holds that focus should not be on conflict, but on the signs of cooperation.

My investigation shows that farmers, from their point of view, had a very clear idea of who the enemy was. And it was not foreign soldiers in other countries. Neither was it the king, no matter how many wars he started. The main foe to Swedish taxpaying farmers was the nobility, and the vast group of entrepreneurs, called "arrendatorerna", who hired the right to tax the farmers from the government.

Keywords: early modern, state-building, social conflict, alliance, peasants, seventeenth century

Noter

- 1 Se t.ex. Otto Sjögren, *Sveriges Historia V Storhetstiden*, Malmö 1938, s. 57 ff.; Carl Grimberg, *Svenska Folkets underbara öden – del III*, Stockholm 1923; Martin Weibull, Magnus Höijer m.fl., *Sveriges Historia III – Sveriges storhetstid*, Stockholm 1881.
- 2 Se t.ex. Sven A. Nilsson, *De Stora krigens tid – Om Sverige som militärstat och bondesambäl*, Uppsala 1990; Jan Lindegren, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala 1980.
- 3 Eva Österberg, *Gränsbygd underkrig – Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter sjuårskriget*, Lund 1971, samt idem, *Folk förr – historiska essäer*, Stockholm 1996, s. 194 ff.
- 4 Ludvig Mårtensson, *Sakregister över allmogens besvär*, Stockholm 1952; George Wittrock, *Regering och allmoge under Kristinas förmyndare: Studier rörande allmogens besvär*, Uppsala 1948.
- 5 Se t.ex. Riksarkivet, Allmogens besvär, vol. 5477, Oppunda 1640 och Södermanland 1613.
- 6 Allmogens besvär, vol., 5478, Gripsholms slotts län, odat., troligen 1611–1620.
- 7 Se t.ex. Allmogens besvär, vol. 5454, Mo odat. troligen 1613 och vol. 5440, Ridvägs härads, odat. troligen 1617–1632.
- 8 Skälet är enkelt, om adelsmannen eller arrendatorn lyckades ”försvara” bönderna mot statlig skjutsplikt så kunde han ta ut den för egen räkning, t.ex. i form av virkestransporter till en ny gårdsbyggnad eller liknande.
- 9 Se Johan Holm, *Konstruktionen av en stormakt*, Stockholm 2007, s. 45–63.
- 10 Ibid, s. 53 ff.
- 11 Ibid, s. 263 ff.
- 12 Se t.ex. Allmogens besvär, vol. 5477, Oppunda 1640, Selebo 1640, Rönö och Hölebo odat. troligen 1611–1614.
- 13 Det var den intensifierade krigföringen som gjorde att Gustav II Adolf införde systemet för att, så att säga, kunna ta ut ett förskott på de skatter han väntade in efter nästa skörd.
- 14 Se Johan Axel Almquist, *Den lokala civiltjänstningen i Sverige 1523–1630. Med särskild hänsyn till den kamerala indelningen*, del 1–4, Stockholm 1917–1923, s. 260 ff.
- 15 Se t.ex. Allmogens besvär, vol. 5477, Jönåker och Rönne häraden odat., ca 1633–1640.
- 16 Se Allmogens besvär, vol. 5456, Östra odat. ca 1627.
- 17 Se Allmogens besvär, vol. 5512, Borgå 1640.
- 18 Privilegierna 1526 var snålt tilltagna, adels förhandlingsposition var svag och Gustav I köpte deras stöd billigt. Johan III fick betala mer för samma stöd vid statskuppen 1568 och den nya generationen fortsatte att trycka på och fick ytterligare förbättringar under 1590-talet. Karl bröt trenden i Linköping år 1600. Se Sven A. Nilsson, *Kampen om de adliga privilegierna 1526–1594*, Lund 1952.
- 19 Se t.ex. Allmogens besvär, vol. 5477, Rönö och Jönåker, odat., troligen 1633–1640 eller vol. 5454, Vedbo 1634.
- 20 Se t.ex. en gemensam skrivelse från alla Södermanlands häraden, Allmogens besvär, vol. 5478, Södermanland 1613, se vidare Daga, Åker, Selebo och Villättinge 1627, eller vol. 5454, Norra Vedbo 1627 och 1634.
- 21 Se Nilsson Sven A., *På väg mot militärstaten – krigsbefälets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*, Uppsala 1989.
- 22 Privilegierna 1569 och 1590 tog sikte på att befria adeln från extraskatter och utskrivningar. Hade freden bestått hade dessa privilegier inte betydtt särskilt mycket. Men då krigföringen istället kom att öka explosionsartat under Karl IX och Gustav II Adolf fick privilegierna en mycket stor betydelse, då den utarmade skattebönderna samtidigt som adels ekonomiska intressen skyddades och därmed kom klyftorna mellan stånden snabbt att öka. Enligt bönderna ledde dessa nya ekonomiska förhållanden till att adeln tog sig friheter som stred mot såväl lag som mot sedvana.
- 23 Allmogens besvär, vol. 5462, Dalarna 1581.
- 24 Allmogens besvär, vol. 5462, Säter och Tuna, odat. troligen 1595–1600.
- 25 Se t.ex. Allmogens besvär, vol. 5477, Rönö och Hölebo, odat. 1611–1614, vol. 5478, Rekarna odat. troligen 1600–1611.
- 26 Se också Allmogens besvär, vol. 5512, Kymmene gårdslän, odat. troligen 1612–1630, där adels anklagas för att kräva skjuts för egen räkning.
- 27 Se Allmogens besvär, vol. 5477, Jönåker och Rönö, odat. troligen 1633–1640, Jönåker, Rönö och Hö-

- lebo, odat. troligen 1633–1640, Oppunda, Jönåker, Rönö och Hölebo, odat. troligen 1625–1632.
- 28 Allmogens besvär, vol. 5438, Väne 1642, och Väne odat. troligen året efter.
- 29 Allmogens besvär, vol. 5454, Södra Vedbo, 1624 och Norra Vedbo 1629.
- 30 Allmogens besvär, vol. 5454, Norra Vedbo, odat. troligen 1638–1644 och Vedbo 1634.
- 31 Allmogens besvär, vol. 5441, Dalsland, odat. troligen 1633–1640, vol. 5463, Öster- och Västerdalarna, odat. troligen 1635–1640, vol. 5462, Bergslagen, 1576.
- 32 Allmogens besvär, vol. 5441, Sundal odat., vol. 5462, Tuna, Mora, Husby, Hedemora, Rättvik, odat. troligen cirka 1640,
- 33 Allmogens besvär, vol. 5464, Älvdalen 1634.
- 34 Allmogens besvär, vol. 5515, Savolax, odat. troligen 1580–1592, Nyslott, odat. troligen 1595–1597, Savolax, odat. troligen 1595–1600.
- 35 Allmogens besvär vol. 5454, Vista 1612, se också bönderna i Östra härad 1613, som gästats hårt av knektarna på väg mot danska gränsen och fått sädesfälten nertrampade.
- 36 Allmogens besvär, vol. 5515, Nyslotts län, 1570, Nyslott odat. troligen 1595–1597.
- 37 Allmogens besvär, vol. 5512, Borgå och Nyland, odat. – troligen 1599–1605, Borgå, odat. troligen 1633–1640, Borgå, odat. troligen 1595–1598.
- 38 Allmogens besvär, vol. 5464, Orsa 1596.
- 39 Allmogens besvär, vol. 5515, Savolax, odat. troligen 1607.
- 40 Allmogens besvär, vol. 5454, Tiveta 1627, se också Vedbo 1634 och vol. 5440, Ridväg, odat. troligen 1617–1632.
- 41 Allmogens besvär, vol. 5462, Västerberslagen, odat., troligen 1624–1632.
- 42 Se t.ex. Allmogens besvär, vol. 5463, Dalarna 1627 och Öster- och Västerdalarna, odat. troligen 1634–1640.
- 43 Allmogens besvär, vol. 5462, Västerbergslagen 1639.
- 44 Allmogens besvär, vol. 5454, Tiveta 1632.
- 45 Allmogens besvär, vol. 5462, Dalarna 1627.
- 46 Allmogens besvär, vol. 5440, Ridvägs härad, odat. troligen 1617–1630.
- 47 Allmogens besvär, vol. 5477, Oppunda, odat. 1595–1600, vol. 5512, Kymmene gårdslän, odat. troligen runt 1640.
- 48 Allmogens besvär, vol. 5461, Järpen, odat. troligen 1620–1632.
- 49 Allmogens besvär, vol. 5512, Kymmene gårdslän, odat. troligen runt 1640.
- 50 Se t.ex. Allmogens besvär, Kolning härad, 1640.
- 51 Yllikangas använder inte själv begreppet ”ut-sugarkultur”, men han beskriver en sådan i aktion.
- 52 Se t.ex. Allmogens besvär, vol. 5477, Villättinge, Daga och Åkers häraden, odat. troligen 1624–1632.
- 53 Allmogens besvär, vol. 5464, Rättvik 1615.
- 54 Allmogens besvär, vol. 5463, Öster och Väster Dalarna 1640.
- 55 Se t.ex. Allmogens besvär vol. 5464, Rättvik odat. troligen 1626–1630.
- 56 Allmogens besvär, vol. 5441, Dalsland (Daal), odat. troligen 1633.
- 57 Se t.ex. Allmogens besvär, vol. 5454, Vista och Jönköping 1634.
- 58 Allmogens besvär, vol. 5438, Älvsborg odat. troligen 1632–1638.
- 59 Så stod det självfallet inte uttryckligen i lagen, men det stod i kap. fyra att kungen inte fick pålägga allmogen ny börda utan att först få deras godkännande och ökade bördor var en skattehöjning och därför olaglig.
- 60 Se t.ex. Allmogens besvär, vol. 5477, Åkers härad, odat. troligen runt 1599, vol. 5454, Vista, 1634.
- 61 Se t.ex. Allmogens besvär, vol. 5454, Södra Vedbo 1634, vol. 5477, Oppunda 1640.